

Geneze nové sociální struktury v České republice a její sociální aktéři*

PAVEL MACHONIN
MILAN TUČEK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Genesis of a New Social Structure in the Czech Republic

Abstract: The main internal reason for the collapse of state socialism in Czechoslovakia in 1989 consisted in the inability of its totalitarian and anti-meritocratic social system to stimulate further developments of civilisation and culture in an extensively industrialised country. The major social actors of the subsequent political shift involved in the first wave of the „Velvet Revolution“ were highly qualified and competent people who had been subject to discrimination for political reasons. In the second wave, a substantial group of relatively well established people with high and medium-level qualifications joined the movement for change because of barriers preventing them from realising their ambitions. During the following five years, a gradual exchange of political elites was achieved. The present ruling coalition of right-wing parties, which represents the interests of the younger and relatively competent part of the population, is supported by a decisive majority of the population. An analysis of both the growing social inequality and the typical mobility paths between 1988 and 1993 has shown that people with tertiary and partly also secondary education, the new self-employed, managers, the younger middle-aged, males and those former Communists who left their political party in or after November 1989 are all in positions which bring, relatively, higher gains. Statistical and sociological data demonstrate the rapid emergence of a new class structure and the main problem of the country's social future: to what extent the meritocratic and class relationships will be either complementary and supportive or conflictual and mutually exclusive in their operation.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 3: 285-305)

1. Příčiny zhroutení státního socialismu v českých zemích

Francouzský sociolog Pierre Kende analyzoval na nedávné pražské konferenci CeFReS Praha sociální systém státního socialismu ze zorného úhlu vztahu etatismu a egalitarianismu. [Kende 1992] Bez námitek byla v této souvislosti přijata teze jednoho

*) Výzkumy, o jejichž výsledky se mj. opírá tato stať, byly podporovány grantem Grantové agentury AV ČR (Sociální rozvrstvení a dynamika v ČR a SR), grantem Ministerstva práce a sociálních věcí a současně granty od U. S. National Science Foundation (USA) a nadace NWO (Holandsko) udělenými UCLA na projekt výzkumu „Sociální stratifikace a cirkulace elit ve východní Evropě po roce 1989“. První verze staťi byla prezentována na mezinárodním semináři CeFReS Praha v listopadu 1993.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc., resp. Milan Tuček, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 253, fax (02) 24 22 02 78, e-mail stratif@earn.cvut.cz.

z autorů této stati, že sociální struktura společností sovětského typu může být charakterizována vzájemnou funkční závislostí totalitarianismu a antimeritokratismu, při čemž antimeritokratismus je chápán jako kombinace rovnostářství a nezasloužených sociálních privilegií nomenklatury. (Podrobněji k sociální charakteristice státního socialismu viz [Machonin 1993].)

Vyjdeme-li z takového určení sociální podstaty „reálného socialismu“ a vezmeme-li v úvahu, v jak drasticky vyostřené formě se tato podstata projevila v období tzv. normalizace sedmdesátých a osmdesátých let a zejména v období hluboké krize ve všech zemích sovětského bloku v druhé polovině osmdesátých let, nebude příliš obtížné nalézt sociální příčiny náhlého a hladkého zhroucení komunistického politického systému zprvu v českých zemích a vzápětí v celém Československu právě na konci osmdesátých let. Ponechme v této chvíli stranou jistě velmi významné vlivy mezinárodní povahy (tj. především zjevnou porážku sovětského bloku ve studené válce) a soustředme se na příčiny vnitřní. Mnohé rysy sociálně politického uspořádání vyvolávaly nespokojenost jednotlivých skupin obyvatelstva, popř. v některých směrech i jeho velké většiny, a provokovaly odpor. Tak především drtivá většina obyvatel Československa byla hluboce nespokojena s dlouholetou ztrátou národní samostatnosti a se sovětskou okupací země. Ani život v podmínkách politické nesvobody a naprosto omezené ekonomické iniciativy nemohl vyhovovat většině lidí. Autoritativní zacházení s občany ze strany všemocné a nepříliš kompetentní stranické, státní a hospodářské byrokracie bylo dalším zdrojem hromadné nespokojenosti. Je zřejmé, že kvalifikovaní a kompetentní lidé nemohli trvale akceptovat rovnostářství ani nezasloužená privilegia nomenklatury. Centralistická kvazifederální správa nevyhovovala příliš ani slovenské, tím méně pak české části populace, jež byla zatěžována permanentní mezirepublikovou redistribucí národního důchodu.

Hlubší příčiny zhroucení komunismu v Československu, zejména pak v jeho české části, však spočívají v dysfunkčních důsledcích daného sociálního systému pro jiné sféry života společnosti. Ty se projevily především stagnací až regresem ekonomického, technologického a kulturního vývoje společnosti. Početné skupiny české populace věděly z vlastní zkušenosti, že soutěž s vyspělými kapitalistickými zeměmi byla ztracena nejen v závodech ve zbrojení a na poli občanských svobod, nýbrž také – a z jejich hlediska především – na poli technického vývoje, v úrovni výroby, rozvoje služeb, materiální spotřeby, vzdělání, zkrátka v celém rozsahu sféry civilizace, kultury a kvality života. Státně socialistický sociální systém byl kdysi s to stimulovat extenzivní industrializaci s militaristickým podtextem (v českých zemích bohužel zbytečně podruhé opakovanou). Nedokázal však v následujících desetiletích stimulovat modernizaci průmyslové společnosti ani první kroky postindustriálního vývoje s odpovídajícími změnami odvětvových a kvalifikačních struktur. Československo, podobně jako jiné státně socialistické země střední a východní Evropy, se vyznačovalo výrazně vyšším podílem obyvatelstva zaměstnaného v průmyslu, nižším podílem pracovníků služeb, podstatně vyšším zastoupením manuálních pracovníků (s tomu odpovídající vzdělaností a kvalifikační strukturou pracovní síly) než vyspělé evropské státy. Jinými slovy, státně socialistická sociální struktura zůstala pozadu za možnostmi, které moderní věk otevřel pro rozvoj civilizace a kultury. Nedostatek politických svobod a zvláště nedostatek motivace pro výkonově orientovanou činnost kvalifikovaných a kompetentních lidí zabránil talentované české populaci v účasti na pokroku světové civilizace a kultury, který se odehrál v posledních desetiletích. Lidé pocítili v tomto ohledu relativní deprivaci

ve srovnání s okolním vyspělým světem. Současně však také, vzhledem k vyčerpání zdrojů pro potřeby extenzivního rozvoje, začali pociťovat deprivaci i ve vztahu k historicky předcházejícímu stavu. V druhé polovině osmdesátých let začala postupně klesat životní úroveň, rychle se horšily ekologické podmínky, rostlo zdravotní ohrožení a stagnovala průměrná délka života, která se v téže době ve vyspělých zemích prodlužovala. Tyto změny nemohly být v důsledku vyčerpání rezerv již kompenzovány relativními výhodami, jimž se v minulosti těšily méně kvalifikované sociální vrstvy na základě rovnostářské redistribuce. To vše definitivně podlomilo tradiční sociální podporu totalitárního režimu a spolu s radikálním zvratem v mezinárodním mocenském poměru sil a se zjevnou neschopností režimu čelit narůstající politické opozici vedlo k hladké kapitulaci vládnoucí nomenklatury v listopadu 1989.

2. Sociální aktéři politického zvratu

Část francouzských sociologů – viz např. [Touraine 1991] – projevila určitou skepsi k vyhlídkám postkomunistické transformace v bývalých evropských státně socialistických zemích proto, že na rozdíl od klasických buržoazně demokratických revolucí tentokrát nestály v čele kvalitativních sociálních přeměn jasně ekonomicky zformované společenské třídy, které by mohly prosazovat určitý systém vlastnicko-ekonomických poměrů, do jisté míry již vytvořený před společenským zvratem. Tato námitka však platí pouze částečně a jen ve vztahu k určité skupině aktérů „sametové revoluce“ v českých zemích. Pokud jde např. o aktivní politickou avantgardu převratu, neliší se svým sociálním složením nijak podstatně od skupin, jež hrály obdobnou roli v kterékoli z dřívějších revolucí. Radikálně opozičně naladěni příslušníci ilegálního nebo pololegálního disentu, lidé postižení svrhávaným režimem v dávnější i méně dávné minulosti, studenti, demokratičtí intelektuálové – to je zcela obvyklé sociální složení ideologů, politických vůdců a aktivistů, zkrátka předbojovníků kteréhokoliv prodemokratického převratu.

Pozoruhodná je však sociální charakteristika druhé, poměrně masové vlny hnutí, která podpořila Občanské fórum ve chvíli, kdy vyhlídky převratu již byly nadějně, a svým vystoupením rozhodla o perspektivní orientaci následných sociálních přeměn. V této vlně se v Československu ovšem nemůžeme setkat s oficiálně uznávanými drobnými a středními vlastníky, a to z toho prostého důvodu, že takováto kategorie občanů v průběhu státně socialistických přeměn v této zemi prakticky zcela zmizela a – na rozdíl např. od Maďarska a Polska – ani v osmdesátých letech nevytvořila početnou sociální skupinu. Při sekundární analýze dat reprezentativního sociologického šetření československé „třídně sociální struktury“, uskutečněného Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV v roce 1984 [Machonin 1992], jsme v souboru ekonomicky aktivních mužů zjistili existenci takových statusově inkonzistentních skupin, u nichž lze předpokládat, že byly již tehdy potenciálně protirežimní. (Podrobněji k problematice inkonzistence viz [Lenski 1954, Machonin et al. 1969, Kolósi 1984, Róbert 1990, Tuček 1992].) K sociální základně potencionální opozice patřila především vzdělaná a kulturní nekomunistická „antielita“ s nízkým podílem na moci a materiálním postavením podstatně horším, než odpovídalo zastávaným vysoce kvalifikovaným profesím. Zároveň jsme mohli konstatovat existenci několika věkově podstatně mladších a výrazně nekomunistických sociálních skupin, které své střední odborné či vyšší vzdělání, popř. odbornou kvalifikaci získanou vyučením nebo nižším středním odborným vzděláním (a danému vzdělání odpovídající kulturnost) nemohly, mj. z politických příčin, v důsledku

umělých překážek generační obměny, popř. v důsledku obecné stagnace uplatnit v přiměřených profesích, a nepodílely se tudíž dostatečně na řízení ekonomiky a společenského systému. Přitom však jejich příjmová úroveň, popř. materiální vybavenost jejich domácností nebyla nízká, naopak, narůstaly zde oficiální i neoficiální příjmy a začaly se hromadit majetky. Celkem takovéto inkonzistentní skupiny, u nichž můžeme předpokládat vnějškově zadržované přirozené ambice směřující k sociálnímu vzestupu a tomu odpovídající postoje, představovaly více než jednu pětinu mužské populace. Některá obdobná napětí lze na základě empirického popisu sociálního postavení předpokládat i u dalších středních skupin, jejichž politické složení se přitom vyznačovalo průměrnou nebo i poněkud nadprůměrnou mírou formálního prorežimního politického aktivismu, vyjádřenou procentuálním podílem členů komunistické strany. Už zde se vytvářely předpoklady budoucího rychlého odchodu většiny členstva a nižších kádrů z komunistické strany po její historické porážce v roce 1989 a jejich příklonu k transformačním procesům v devadesátých letech.

Velkou část populace, jež byla pravděpodobně zainteresována na podstatné změně sociálního a politického uspořádání, nelze tedy určit jednoznačnými statistickými ukazateli jako statusově konzistentní třídy či vrstvy. Jednou z příčin tohoto faktu je značné administrativní omezení soukromého vlastnictví ve státně socialistických systémech, druhou rovněž administrativní omezení politických svobod a tudíž i zúžení možnosti diferencované participace v demokratických mocenských strukturách. Oba tyto druhy omezení byly ve státně socialistickém Československu sedmdesátých a osmdesátých let uplatněny s nevidanou důsledností. Oficiálně povoleným „podnikáním“ se zabývalo všeho všudy několik desítek tisíc lidí činných v řemeslech, službách a pozůstatcích individuálního hospodaření na půdě, zpravidla bez dalších spolupracovníků (zaměstnanců). Rovněž politické svobody byly prakticky zcela zrušeny. Tím se poměry v naší zemi lišily od situace v kádárovském Maďarsku, v němž se po léta prováděla ekonomická reforma umožňující omezenou existenci soukromého sektoru a tržních vztahů, i od situace v Polsku s jeho převážně individuálním zemědělstvím a hlavně s těžce vydobytou mocenskou pozicí Solidarity.

Maďarští sociologové tyto skutečnosti vyjádřili svou teorií „druhé společnosti“, tj. segmentu společnosti založeného na tržní ekonomice a vyvíjejícího se uvnitř oficiální „první“, tj. státně socialistické společnosti. [Hankiss 1988, Szelényi 1986, Kolósi 1988] Polští sociologové nepřimo k této teorii přispěli řadou svých sociálně politických analýz a zobecnění vývoje osmdesátých let – viz jejich shrnutí v práci [Adamski et al. 1993]. Přes všechny rozdíly mezi maďarskou, polskou a naší tehdejší situací se domníváme, že teorie „druhé společnosti“ může být v jistém smyslu uplatněna rovněž na Československo druhé poloviny osmdesátých let. Zde se především rovněž rozvinuly poměrně široké soukromé ekonomické aktivity jednotlivců a domácností dílem oficiálně tolerované jako vedlejší pracovní činnosti bez živnostenské registrace, dílem vykonávané ve sféře „šedé“ nebo „černé“ ekonomiky. (První se o sociologické relevanci tzv. domácího pracovního okruhu u nás zmínil slovenský sociolog R. Roško [1986].) Současně v mnoha družstvech i komunálních a státních podnicích usilovali hospodářští pracovníci i zaměstnanci o efektivní práci, která by přinášela plody nejen státu, ale také jejich „mikroinstitucím“ a jim osobně. Četné rodiny, jež v převládající rovnostářské a antimeritokratické atmosféře ztratily naději ve zlepšení svého postavení na oficiální bázi, se uzavřely do sebe a snažily se vytvořit si lepší podmínky a vyhovující životní styl svým vlastním úsilím jednak domácí prací, jednak mimopracovními aktivitami. Nedostatečnou

diferenciaci oficiálních příjmů začala nahrazovat narůstající diference jak příjmů neoficiálních, tak hromadících se majetků. Sociální vědomí se na této neoficiální mikroúrovni oddělilo od oficiální ideologie, zvláště po zmaření posledních nadějí na reformu socialismu, jež na chvíli ožily spolu s počátky sovětské „perestrojky“. Výraznou úlohu v tom všem hrála neoficiální duchovní kultura od samizdatové literární produkce až po kulturu každodenního života rodin a kroužků přátel. O tuto živnou půdu se mohly opírat zárodky politické opozice vyrůstající v nepočátném disentu. Všechny tyto jevy, popsané z „rodinného“ aspektu ve známé studii Iva Možného [1991] mohou být podle našeho názoru pochopeny jako neoficiální, tj. nikoli makroinstitucionalizovaná, „druhá společnost“. Nedostatek makroinstitucionalizace byl na mikroúrovni, kde tento typ „druhé společnosti“ fungoval, nahrazován rozvojem interpersonálních kontaktů, jež vedl ke vzniku extenzivních sociálních sítí.

Život ve „druhé společnosti“ dal nepochybně sociálnímu postavení lidí jisté nové dimenze, velmi obtížně postižitelné tradičními třídními nebo stratifikačními charakteristikami. Bez uznání významu zkušenosti se životem ve „druhé společnosti“, k němuž se ostatně český lid v těžkých dobách své národní existence uchýlil již mnohokrát, je obtížné pochopit vlastní průběh „sametové revoluce“, současnou účast velké části obyvatelstva v samostatném podnikání a jeho drtivé většiny v kupónové privatizaci i pronikavé změny v postojích obyvatelstva ve prospěch liberalizace ekonomiky, jakož i téměř všeobecnou podporu demokratizace politického života.

3. Sociální pozadí výměny politických elit v první fázi transformace

Sociální aktéři politického zvratu na přelomu osmdesátých a devadesátých let se svými aktivitami, postoji a chováním buď stali součástí politických elit nového režimu, nebo jejich vytváření ovlivňovali, poskytli nebo odepřeli jim sociální oporu, přispěli tak k obměnám a střídáním elit apod. Není pochyb, že mj. v důsledku této složité hry sociálních sil došlo k postupnému nastolení nové politické elity. O tomto procesu zatím neexistuje žádná soustavnější a obsáhlejší empirická evidence, takže naše další úvahy o této otázce, opřené pouze o stručnou analýzu obecně známých historických fakt, mají povahu předběžných hypotéz, jež musejí být ověřeny následným empirickým výzkumem. V procesu nastolování nové politické elity se setkáváme s určitými prvky cirkulace (tj. diskontinuity jak vůči personálnímu složení elity bezprostředně předcházející, tak vůči sociálním zdrojům i institucionálním mechanismům příznačným pro její tvorbu, spojené s částečným návratem k sociálním zdrojům tvorby elit, jež byly typické pro předsocialistickou éru v Československu a zejména v českých zemích). Vzhledem k tomu, že státně socialistické zřízení zde historicky existovalo po dobu dvou generací, nedošlo ovšem, kromě individuálních výjimek, k přímému návratu těchž osob v procesu intragenerační mobility do politické elity. Ani návraty v druhé či třetí generaci v procesu intergenerační mobility, i když častější, nejsou převládajícím jevem. Rozhodně však některé sociální zdroje a mechanismy rekrutace politických elit v určitém směru připomínají ty, jež fungovaly přinejmenším před únorem 1945. (Máme tu na mysli zejména pokračování české tradice generování politických elit z řad demokratických intelektuálů a studentstva, související s rozhodujícím podílem vysokoškolsky vzdělaných lidí a některých profesí – např. právníků, národohospodářů či lékařů na obsazování nových mocenských struktur, silnou participaci počínajících podnikatelů na politickém životě i rychle obnovený pluralitní systém politických stran s tendencí k nadprodukcí adeptů na pozice v politických elitách.) Současně ovšem působí i zdroje a mechanismy

nové, ovlivněné sociálními podmínkami vytvořenými za uplynulých čtyřicet pět let, k nimž patří především značný vliv jednak neformálních sociálních sítí, jednak také byrokratických aparátů, na rekrutaci politických elit na vyšších i lokálních úrovních. Pokud jde o ekonomické a kulturní elity, zdají se zatím naopak převažovat spíše procesy kontinuity a modifikace kariér započatých za komunismu, ovšem s přerušeními nebo změnami sféry působení u velké části čelných činitelů minulého období, popř. s odchody usnadněnými pokročilým věkem. Převládá zde tedy zatím spíše plynulá reprodukce elit v dimenzi jak intragenerační, tak intergenerační. Politické, popř. odborné kariéry potomků komunistické nomenklatury nejsou v novém systému ničím výjimečným. (K celé problematice výměny elit srovnej zejména [Szelényi, Treiman 1991].)

Proces výměny a částečné cirkulace politické elity se neodehrál jednorázově. V prvním období postkomunistické transformace, označovaném jako vláda „národního porozumění“, odešli z politické elity jen zjevně kompromitovaní lidé starého režimu. Příslušníky nové politické elity a státní byrokracie se stali nebo zůstali mnozí bývalí komunisté a mnozí funkcionáři nekomunistických stran Národní fronty, kterou „vedla“ komunistická strana. Část členů bývalé komunistické nomenklatury dodnes pokračuje v politické činnosti v dnešní Komunistické straně Čech a Moravy, která je dnes stranou radikální populistické opozice, nebo v několika politických skupinách, jež se od ní oddělily.

Pozice starých politických „kadrů“ ovšem rychle slábla, mj. spolu s návratem poměrně početné části reformních komunistů z období Pražského jara 1968, kteří stáli od roku 1970 mimo oficiální politický život a většinou byli perzekvováni. Zvláště ti z nich, kteří byli činní v disentu a obvykle patřili k jeho aktivnímu jádru, se, pokud jim to dovolil věk, vrátili do politického života v celém spektru stran a hnutí, zpravidla s výjimkou radikální levice a pravice. Mimořádně aktivní a v jistém směru vůdčí úlohu sehrálo v tomto období nekomunistické, liberálně demokratické křídlo disentu, které rovněž navázalo na tradici Pražského jara, v tomto případě však jeho nekomunistického, občanského proudu. Celá tato skupina byla posílena aktivními studenty a demokratickými intelektuály, kteří se postupně připojovali k akcím disentu již delší dobu před listopadem 1989. Takto se tedy realizoval opoziční potenciál té části intelektuální elity, kterou jsme v souvislosti s rozbořením empirických dat z roku 1984 charakterizovali z politického hlediska jako „antielitu“ normalizačního systému, jakož i jejich mladších následovníků z dalšího období. Celá koalice tímto způsobem sociálně a historicko-politicky zformovaných sil vtiskla svou pečeť složení a původnímu programu vlády Občanského fóra, jež vznikla na základě vítězství ve volbách 1990. Přímým důsledkem tohoto vítězství bylo vytlačení reprezentantů té části komunistické strany, jež ještě participovala na vládě „národního porozumění“, z vlády i státního aparátu. Došlo tak k prvnímu posunu doprava, jímž ztratili zbytky vlivu potenciální reprezentanti sociálních sil objektivně zainteresovaných na udržení etatistického a rovnostářského uspořádání zděděného z minulosti.

Brzy se však ukázalo, že jde pouze o první krok dlouhodobějšího prosazování určité hlubší historické tendence. Již v předvolební kampani v roce 1990 se objevila nová vlna politicky horlivých lidí převážně mladšího středního a středního věku, která svými postoji a aktivitami adekvátně reprezentuje výše zmíněné inkonzistentní středové skupiny z osmdesátých let, zainteresované na svém dalším sociálním vzestupu, zabrzdném komunistickým režimem. Valná většina z nich nebyla činná v disentu, někteří dokonce byli formálně řadovými komunisty, ale všichni měli cenné zkušenosti ze

života v „druhé společnosti“ a byli víceméně odhodláni přetrhnout kontinuitu s reformním pokusem Pražského jara a zahájit principiálně novou éru sociálního vývoje. Poučení svými zkušenostmi ze zahraničních cest a relativně kvalifikováni svým odborným vzděláním i dosavadní pracovní činností a zajištění slušnými příjmy a majetky, ochotně naslouchali radám a heslům té části demokratických intelektuálů starší i střední generace, kteří uvnitř Občanského fóra a jeho vlády prosadili neoliberální ekonomickou reformu směřující k nastolení tržní ekonomiky a ve svých důsledcích k třídní diferenciaci společnosti. Mnozí z nich se stali kandidáty Občanského fóra v parlamentních volbách a posléze jeho poslanci. Část z nich přitom usilovala paralelně i o ekonomickou nebo byrokratickou kariéru. Tato nová část politické elity postupně sílila, vyhrála bitvu o charakter ekonomické reformy se sociálně kompromisnějšími silami středu, popř. vznikající demokratické levice, a vytvořila bázi pravicových politických stran, jež se oddělily od Občanského fóra. V průběhu volební kampaně 1992 se jí podařilo rozhodným působením na veřejné mínění a poukazy na relativně úspěšný průběh počátků ekonomické reformy získat většinovou sociální oporu a zvítězit tak ve volbách. Na její stranu se přiklonili lidé mladší, orientovaní k podnikání, především však vzdělanější a kvalifikovanější. Největší názorový posun zleva doprava byl v první fázi postkomunistické transformace typický především pro českou inteligenci. V tomto posunu se prosadil hlubinný vliv negativní zkušenosti s totalitární a protinárodní, především však antimeritokratickou praxí státního socialismu.

Nejvýznamnější část polistopadové politické elity spjaté s disentem, jež stála v čele „sametové revoluce“, zůstala věrna svým původním centristickým humanistickým a liberálně demokratickým koncepcím. Avšak její poněkud abstraktní a vágní hesla, neodpovídající již počátkům nové sociální diferenciaci a ideově politické polarizace, nebyla přijata voliči. Došlo tak k prozatím téměř úplné eliminaci představitelů tzv. Občanského hnutí z mocenské elity. Z participace na státní moci nebyli tentokrát vyloučeni pouze komunisté a autoritářsko-populistická pravice, nýbrž také představitelé několika stran demokratické levice a levého středu, kteří však se stali alespoň členy parlamentní menšinové opozice.

Celá tato změna přinesla současně první značné omlazení politické elity, jež v té době započalo i uvnitř opozičních stran. Generační posun byl později dovršen rozhodnutím Parlamentu České republiky nenaplnit novou českou ústavou předepsaný senát (převážně staršími) poslanci bývalého federálního parlamentu. Pouze menší skupina starších a zkušených politiků si zachovala významné funkce ve vládě a ve vedení politických stran.

Všemi stručně popsány dílčími procesy se na pozadí sociální a politické diferenciaci společnosti postupně odehrála skutečná výměna politických elit. Dnes k elitě pouze v nevelkém procentu patří starší lidé, kteří byli příslušníky ať už vládnoucí, nebo opoziční elity za komunismu. Ani bývalí komunisté osmdesátých let, pokud dnes hrají významnější politickou roli, nepatřili v minulosti většinou k politické elitě starého režimu. Užívají však ekonomického, sociálního a kulturního kapitálu, který akumulovali v nižších pozicích komunistického systému, popř. v „druhé společnosti“, ke kariéram v systému následném. V zásadě se politická moc octla v rukou mladší a starší střední generace liberálních, pragmaticky orientovaných politiků usilujících o přechod ke kapitalistickému sociálnímu a ekonomickému systému. I jejich oponenti, kteří se snaží (pokud nepatří k autoritářsko-populistickým směrům) zpravidla prosadit výrazněji sociálně orientované modifikace téhož typu společnosti a zastupují tak potenciální zájmy

tvořících se nižších a středních vrstev či tříd, patří dnes převážně k téže generaci. Další vývoj mocenských elit, jež jsou dnes zřetelně ideově a politicky diferencovány, a spolu s tím i příští sociální a politické osudy země budou záviset hlavně na nezbytném a očekávaném přílivu mladých lidí do politického života. Postoje těch z nich, kteří již jsou dnes politicky aktivní, se zatím přiklánějí spíše k liberálním koncepcím. V dlouhodobější perspektivě pak bude orientace politických elit i celé společnosti záležet především na hlubších a trvalejších úspěších či neúspěších ekonomické reformy a s ní spjaté sociální politiky.

4. Nová sociální diferenciacie a její determinanty

Formování nových elit je oboustrannými vazbami spjata s obecnějším procesem nové sociální diferenciacie. Pojem sociální diferenciacie je obvykle ve vědě i v běžném vědomí spojován s diferenciací majetkovou, popř. příjmovou. Bylo spolehlivě zjištěno, že kromě očividného procesu výrazné majetkové diferenciacie probíhá také empiricky ověřitelná a významná diferenciacie příjmů. Je známo, že počátky ekonomické reformy, zejména liberalizace cen a stanovení nového měnového kursu na přelomu let 1990 a 1991, vedly k poklesu průměrných reálných příjmů obyvatelstva. Přepočtením dat z běžné statistiky lze zjistit následující indexy reálných příjmů v České republice: 1989 100,0; 1990 98,77; 1991 74,25; 1992 78,63 s tím, že nárůst reálných příjmů pokračoval po jistém zakolísání počátkem roku i v roce 1993. [Přehled 1993: VIII] Příjmová diferenciacie probíhá tedy na pozadí obnoveného mírného zvyšování reálných příjmů v letech 1992 a 1993. Existují studie, které dokazují, že v rozhodujících druzích příjmů (tj. v čistých pracovních příjmech, čistých příjmech domácností souhrnných i přepočtených na hlavu) došlo v devadesátých letech a zejména od počátku roku 1992 ve srovnání s egalitářskými poměry v roce 1988 k poměrně rychlé diferenciaci, především ve prospěch vyšších příjmových skupin. [Večerník 1992a, b] Současně však se v České republice díky malému rozsahu nezaměstnanosti a účinné sociální politice vlády dosud nevydělila početnější vrstva chudého obyvatelstva, i když chudé a chudobou ohrožené skupiny obyvatelstva existují a budou zřejmě v budoucnosti kvantitativně narůstat. [Večerník 1993]

Probíhající příjmová diferenciacie, popř. deegalitarizace, patrně opravdu signalizuje hlubší změny sociální strukturace společnosti – vždyť příjmy jsou v teorii sociální stratifikace obecně uznávaným atributem sociálního statusu nebo jsou dokonce považovány za jednu z konstitutivních statusových dimenzí. Sama o sobě však příjmová diferenciacie nemůže nějaké sociální rozvrstvení nebo třídní strukturu vytvořit. K tomu je nezbytná existence prokazatelné souvislosti příjmové diferenciacie s jinými závažnými ukazateli sociálního postavení (dimenzemi sociálního statusu), jakými jsou vzdělání, ekonomická aktivita, postavení v systému řízení apod., u nichž se předpokládá, že příjmovou diferenciaci determinují nebo aspoň spoludeterminují.

Vhodným důkazem existence a charakteru takové souvislosti bývá zpravidla regresní analýza, jež vede k přibližné kvantifikaci faktorů určujících nebo spoluurčujících příjmovou diferenciaci. Na datech z období postkomunistické transformace v České republice se jí zabývali dva autoři: [Večerník 1992a, b] a [Matějů 1993], v prvním případě na menším, kvótně vybraném souboru, v druhém případě na výběrovém souboru jedné kohorty středního věku. V závěrech obou analýz je jistý rozdíl, týkající se většího důrazu na úlohu vzdělání, zvláště vysokoškolského, jakožto faktoru působícího na příjmovou diferenciaci, který klade Matějů. Tabulka 1 uvádí výsledky naší regresní

analýzy pracovních příjmů ze tří srovnatelných reprezentativních sociologických šetření ekonomicky aktivní populace v roce 1984, tj. v poměrech typického reálného socialismu, v roce 1991, tj. na počátku postkomunistické transformace, kdy příjmová denivelizace teprve počínala, a v roce 1993. (Zde jsou předmětem analýzy čisté pracovní příjmy z hlavního povolání za rok 1992 již vyšší a výrazněji diferencované.) Do všech analýz z různých historických období jsme zahrnuli obvykle sledované faktory: pohlaví, věk, vzdělání otce, vzdělání dotázaného, jeho postavení v řízení a od roku 1991 i účast na samostatném podnikání v hlavní pracovní činnosti. Nezařadili jsme vazbu příjmů na některou ze statusových charakteristik profese, poněvadž víme, že jsou poměrně těsně zkorelovány se vzděláním a postavením v řízení. Pro názornost však přikládáme tabulku 2 srovnávající diferenciaci pracovních příjmů mezi zaměstnaneckými kategoriemi podle známé sociologické klasifikace EGP, která konkrétněji ilustruje i potvrzuje naše závěry z regresní analýzy.

Tabulka 1. Vícenásobná regrese pracovních příjmů 1984, 1991 a 1993 (hodnoty beta koeficientů)*

1984**		1991***			
Pohlaví	0,50	Pohlaví	0,38		
Věk	0,21	Vzdělání	0,16		
Vzdělání	0,20	Pozice v řízení	0,16		
Pozice v řízení	0,17	Samost. podnikání	0,16		
		Věk	0,07		
1993 Celkem†		1993 Muži		1993 Ženy	
Pohlaví	0,34	Pozice v řízení	0,21	Vzdělání	0,35
Vzdělání	0,25	Samost. podnikání	0,20	Samost. podnikání	0,18
Samost. podnikání	0,18	Vzdělání	0,20	Pozice v řízení	0,15
Pozice v řízení	0,17	Vzdělání otce	0,09	Věk	0,08
Vzdělání otce	0,07			Vzdělání otce	0,07

*) Příjmy byly převedeny do logaritmovaných hodnot.

**) Šetření třídně sociální struktury 1984, ÚFS ČSAV Praha, N = 1459.

***) Výzkum sociální transformace 1991, ÚSPV UK a SÚ ČSAV Praha, N = 1090.

†) Výzkum sociální stratifikace a mobility 1993, UCLA a SÚ AV ČR Praha, N = 2858.

Komparace výsledků analýz za jednotlivá historická období ukazuje, že význam demografických faktorů, které naprosto dominovaly jako determinanty příjmové diferenciaci v rovnostářském státně socialistickém systému, v nově se rodícím sociálním uspořádání zřetelně poklesl a dále klesá, i když diferenciaci podle pohlaví zůstává stále nejsilnějším určujícím vlivem a diferenciaci věková je stále ještě statisticky významná mezi ženami. Vliv pozice v řízení je relativně vysoký a stálý, zvláště mezi muži, kteří se na profesionálním řízení podílejí mnohem více než ženy stejné kvalifikace a stejného oboru povolání. Prediktivní síla formálního vzdělání, jež vzhledem ke své těsné korelaci se složitostí práce reprezentuje v analýze tzv. meritokratické faktory kvalifikace a výkonu na počátku transformace, kdy vláda v důsledku své antiinflační politiky ještě administrativně bránila prvnímu vzestupu platů vysoce kvalifikovaných pracovníků rozpočtové sféry, mírně poklesla. Vzápětí však výrazně vzrostla, zvláště mezi ženami.

Nový faktor samostatného podnikání, tj. rodící se zárodek klasické třídní struktury, se stal jedním z důležitých faktorů spoludeterminujících příjmovou úroveň mužů i žen. Jak vidíme, meritokratický, managersko-mocenský a vlastnicko-podnikatelský faktor prozatím ovlivňují úroveň materiální kompenzace za práci a tím i další dimenze sociálního statusu s přibližně stejnou silou, přičemž mírná převaha meritokratického faktoru je dána hlavně určujícím významem formálního vzdělání pro stanovení pracovního příjmu žen. Můžeme tedy říci, že se začíná postupně uplatňovat nová struktura faktorů a mechanismů diferenciacie pracovních příjmů, prozrazující hlubší strukturální přeměny společnosti. Její vytváření však nepokročilo ještě dostatečně daleko, jak je zjevné ze stále nejdůležitější úlohy diferenciacie podle pohlaví. To ostatně odpovídá známému faktu, že v roce 1992 ještě drtivá většina pracovníků působila ve státních nebo pouze formálně privatizovaných podnicích, v nichž se udržovala rovnostářská mzdová praxe (preferující však současně pracovníky mužského pohlaví), jež souvisí se sociální přezaměstnaností. Pokud jde o směr budoucího vývoje, nepřevládá zatím zřetelně žádný z faktorů, které by měly profilovat rodící se novou sociální strukturu.

Tabulka 2. Diferenciacie pracovních příjmů v Kč podle třídě profesionálního postavení a pohlaví

		1984		1992	
		Abs.	Odchylka od průměru = 1	Abs.	Odchylka od průměru = 1
Vyšší odborníci	Muži	3 697	1,42	6 595	1,56
	Ženy	3 067	1,18	5 307	1,26
Nižší odborníci	Muži	3 196	1,23	4 759	1,13
	Ženy	2 346	0,90	3 774	0,89
Rutinní nemanuální	Muži	2 830	1,09	4 335	1,03
	Ženy	1 907	0,73	3 388	0,81
Samostatní se zaměstnanci	Muži	–	–	7 695	1,83
	Ženy	–	–	5 668	1,34
Samostatní bez zaměstnanců	Muži	–	–	5 872	1,39
	Ženy	–	–	4 505	1,07
Mistři	Muži	3 686	1,42	4 872	1,15
	Ženy	2 375	0,91	3 654	0,86
Kvalifikovaní manuální	Muži	2 964	1,14	4 272	1,01
	Ženy	1 883	0,72	2 829	0,67
Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní manuální	Muži	2 712	1,04	4 147	0,98
	Ženy	1 805	0,69	2 817	0,67
Zemědělci	Muži	2 543	0,98	3 601	0,85
	Ženy	1 998	0,77	2 932	0,69

Prameny: Výzkum třídní a sociální struktury 1984, ÚFS ČSAV.
Výzkum sociální stratifikace a mobility ve Východní Evropě 1993, UCLA a SÚ AV ČR.

5. „Úspěšní“ a „neúspěšní“ v první fázi transformace

Dalším krokem ke zpřesnění sociální povahy postkomunistické transformace v českých zemích je přechod od analýzy na úrovni neosobních „faktorů sociální diferenciací“ k (pravděpodobnostnímu) sociálnímu popisu těch, jejichž sociální postavení se v jejím průběhu nějak změnilo. V poslední době se stalo módou označovat ty, kdož procházejí v procesu narůstající transformační sociální diferenciací vzestupnou sociální mobilitou, „vítězi“ a ty, kdož spíše sestupují, „poraženými“ s tím, že mezi nimi leží zřetelná dělicí čára. Viz v naší literatuře [Matějů, Řeháková 1993: 312] s odvoláním na [Matějů, Řeháková 1992]. Použití vojenské terminologie tu nepřilíží oprávněně evokuje představu společnosti již polárně rozložené ve vzájemně bojující třídy. Empirická analýza objektivních dat, s nimiž autoři pracovali ve studiích z roku 1993 (kromě již uvedeného titulu k nim patří i [Matějů 1993]) se dotýkala pouze jedné (střední) věkové kohorty rodičů žáků posledních tříd osmiletých škol z roku 1988. U nich bylo možno při longitudinálním výzkumu jejich tehdejší sociální postavení porovnat s novým, zjištěným v roce 1992. V tomto souboru osob ve věku klíčovém pro možnost dosáhnout vůbec ještě nějakého životního úspěchu, se patrně příležitost poskytovaná rozvíjející se novou sociální diferenciací realizovala výrazně se lišícími mobilitními drahami v objektivním postavení dotázaných a příjmech. Přesto, že naše poznatky o sociálních charakteristikách „úspěšných“ a „neúspěšných“ účastníků transformace věcně příliš neodlišují od závěrů Matějů a Řehákové, práce se širším souborem všech ekonomicky aktivních nám umožnila podat obraz s méně vyhraněnými konturami, jak to odpovídá souhrnné realitě transformace v českých zemích, historicky dobře známých dovedným spojováním radikální oficiální rétoriky s kompromisními a pragmatickými praktickými řešeními. Platí to jak o faktorech určujících příjmovou diferenciací, tak o mobilitních datech.

V tabulce 3 prezentujeme opět údaje sebrané v roce 1993, popisující z jistého hlediska intragenerační sociální stabilitu, popř. mobilitu ekonomicky aktivní populace mezi lety 1988 a 1993 na reprezentativním výběrovém souboru. Jako základní ukazatel profesionálního statusu jsme zvolili expertně stanovenou devitistupňovou klasifikaci hlavního povolání podle složitosti práce. Z tohoto hlediska došlo za pět let k (vertikálním) mobilitním změnám pouze u 21,9 % souboru, z čehož v 6,6 % šlo o tzv. strukturální mobilitu danou změnou skladby pracovních příležitostí, v 15,3 % pak o čistou mobilitu, tedy vlastně o výměnu stabilně existujících pozic s jinými osobami. To při poměrně jemné použité klasifikaci profesí a vzhledem k převratnému charakteru doby není zase až tak příliš mnoho, neboť vertikální změny ve složitosti práce se vůbec nedotkly 78,1 % populace, která v současnosti pracuje. (Nejsou ovšem zahrnuti ti, kdo odešli do důchodu nebo ztratili zaměstnání – tato poslední kategorie však v České republice zatím není příliš zastoupená.) Sociálně vzestupnou drahou prošlo 10,8 %, sestupnou pak 11,1 % dotázaných, uplatnil se tedy symetrický mobilitní model.

V zájmu statistické korektnosti výsledné sociální identifikace mobilitních drah jsme základní mobilitní tabulku 9x9 nahradili redukovanou tabulkou 5x5 stupňů složitosti práce. Z ní jsme pak vytvořili sedm dostatečně frekventovaných kategorií: A – ti, kdož prošli vzestupnou drahou na dva nejvyšší stupně složitosti práce; B – ti, kdož vzestoupili na třetí nebo čtvrtý stupeň; C – ti, kdož se udrželi na horních dvou stupních; D – ti, kteří se udrželi na třetím nebo čtvrtém stupni; E – ti, kteří zůstali v páté, tj. spodní kategorii; F – ti, co sestoupili na druhý nebo třetí stupeň; G – ti, co sestoupili na dva dolní stupně. Na takto pojaté schéma již zjevně nelze použít dichotomie „vítězů a poražených“ a dokonce i dichotomie „úspěšných a neúspěšných“, již používáme my, se

dále diferencuje na nově úspěšné a stabilně úspěšné na různých hladinách a na různé neúspěšné podle hladiny, na kterou sestupují, nebo na níž setrvávají. Jak je zjevné, stabilní populace na všech úrovních výrazně převládá a její postavení není tedy důsledkem transformačních změn, nýbrž spíše její adaptability na nové podmínky, popř. její inerce.

Tabulka 3. Sociální identifikace mobilních a stabilních ekonomicky aktivních ve složitosti práce (1 = nejvyšší, 5 = nejnižší) 1988-1993 v %*

Mobilita/ stabilita	Pohlaví	Věk		Vzdělání		Podnikání		Člen kom. strany	
A. Vzestup do 1,2 5,3	M	59,6	-30 19,1 30-40 39,7	VŠ 23,4 SŠ 39,7		Ano 42,4		1988 22,0 Vyl. 4,3 Vyst. 89+ 19,1	
B. Vzestup do 3,4 4,3			-30 20,4	ZŠ 20,5		Ano 30,0			
C. Stabilní na 1,2 22,5	M	58,2	50+ 26,7	VŠ 35,1 SŠ 50,8				1988 19,6 Vyl. 4,5 Vyst. 89+ 15,9	
D. Stabilní na 3,4 42,9	M	56,8		Vyučení 62,9		Ne 85,9		Nekomun. 88,7	
E. Stabilní na 5 15,7	Ž	59,9		Vyučení 52,4 ZŠ 40,5		Ne 87,3		Nekomun. 92,3	
F. Sestup na 2,3 2,9	M	68,5		VŠ 41,1 SŠ 49,3		Ano 46,5		1988 31,5 Vyst. 89+ 23,3 Souč. kom. 8,2	
G. Sestup na 4,5 7,2	F	51,1	-30 17,0 30-40 41,5					Souč. kom. 6,3	

*) Tabulka uvádí procentuální podíl příslušníků skupin vyznačených ve sloupcích, pokud statisticky významně přesahuje jejich průměrný podíl v celém souboru ekonomicky aktivních. Ve výběrovém souboru při N = 2 648 je 54 % mužů a 46 % žen; 11,2 % mladších 30 let, 32,2 % mezi 30 a 40 lety, 20,1 % starších 50 let; 13,5 % vysokoškoláků, 29,2 % středoškoláků, 45,2 % vyučených, 13,5 % se základní školou; 13 % podnikatelů a 87 % nepodnikajících; a konečně 13,9 % osob, které byly komunisty v roce 1988, a tudíž 86,1 % těch, kteří tehdy byli nekomunisty, 2,9 % těch, kteří stranu opustili před rokem 1988, zpravidla vyloučením, 10,3 % (!) takových, kteří z komunistické strany vystoupili po roce 1988 a 3,2 % současných komunistů.

Pramen: Výzkum sociální stratifikace a mobility ve Východní Evropě 1993, UCLA a SÚ AV ČR.

Transformace je ovšem teprve v první fázi, započaté procesy budou pokračovat a patrně po nějakou dobu se ještě prohlubovat. Stojí tedy zato se pokusit o bližší sociální identifikaci právě těch kategorií sociálně mobilních nebo stabilních, jež jsme právě charakterizovali. Ta nám může říci mnohé o tom, komu transformace zatím prospívá a komu přinesla újmu, popř. koho se nedotkla. Důležité údaje k tomu jsou uvedeny právě v tabulce 3. Základní zjištění Matějů a Řehákové z jejich studií z roku 1993 o pozitivním vlivu vysokoškolského vzdělání na vzestupnou mobilitu poziční i příjmovou se v našich datech potvrzuje, stejně tak jako zjišťujeme jeho pozitivní vliv i na šanci setrvat ve vyšších profesionálních pozicích. Vysokoškoláci mají mnohem větší pravděpodobnost dosáhnout vyšších pozic a udržet se v nich, než jakou mají ostatní vzdělanostní skupiny. Nadprůměrné šance mobilního vzestupu mají však i maturanti. Celkový podíl vysokoškoláků na všech vzestupech do vyšších skupin přitom – vzhledem k jejich menší početnosti – dosahuje pouze 23,4 %, zatímco maturanti se na něm podílejí 39,7 % a dokonce i vyučení dělníci s podprůměrnými šancemi vzestupu plnými 32,6 %. Meritokratická tendence jako faktor vzestupné mobility se tedy prosazuje zatím v celé ekonomicky aktivní populaci pouze mírně. Nejvyšší pravděpodobnost mobilního vzestupu byla zjištěna podobně jako v analýze Matějů a Řehákové u skupiny samostatných podnikatelů a rovněž u mladší střední věkové skupiny. Mírně lepší postavení mužů se dalo očekávat. V budoucnu se tato skutečnost může faktorem nepřímo stimulujícím feministické hnutí.

Nejzajímavějším zjištěním je relevance rozdílnosti pozičních a mobilních šancí v závislosti na členství či nečlenství v komunistické straně. Data ukazují, že předpoklad využití sociálního, kulturního, popř. ekonomického kapitálu akumulovaného spíše „kádry“ než členy komunistické strany za starého režimu pro uplatnění v režimu transformačním, jak jej formulovali Matějů a Řeháková, platí především pro ty komunisty, kteří dokázali svou adaptabilitu urychleným rozchodem se svými dřívějšími politickými a ideologickými orientacemi a patrně i příklonem k orientacím dosti odlišným. V našem výzkumu z roku 1993 tvoří plnou desetinu populace ekonomicky aktivních. (Existence této kategorie zjevně souvisí se zjištěním, že část statusově inkonzistentních potenciálních nespokojenců z roku 1984 byla formálně organizována v komunistické straně, o němž již byla řeč.) Ani v jejich případě nejde ovšem o tendenci, která by přehlušila význam ostatních sociálních zdrojů mobilního vzestupu, popř. setrvání na vyšších pozicích. Jak ukazuje příklad skupiny F, podílejí se komunisté (současní i bývalí) i na sestupných pohybech.

6. Obrysy nových sociálních struktur

6.1. Třídy

Co do rozsahu téměř totální etatizace a kolektivizace ekonomiky a mnoha dalších sfér života společnosti dosáhly české země v období reálného socialismu přinejmenším středoevropského primátu. Nejnápadnější změnou sociální struktury po roce 1989 je proto mimořádně rychlý proces privatizace a s ním spjaté vytváření nové třídní struktury. Viděli jsme již při analýze narůstající příjmové diferenciaci, že účast či neúčast na soukromém podnikání se stává stále důležitějším faktorem spoluurčujícím rozdíly v materiálním postavení lidí.

Počet registrovaných soukromých podnikatelů vzrostl z 65 tisíc osob v roce 1989 na 1191 tisíc v září 1993, tj. osmnáctinásobně za 3 3/4 roku. [Přehled 1993: VI] Z nich

většina provozuje živnostenskou činnost zatím jako vedlejší pracovní činnost. V šetření sociální stratifikace a mobility koordinovaném UCLA z počátku roku 1993 jsme zjistili mezi ekonomicky aktivními více než 10 % dotázaných, kteří uvedli samostatné podnikání jako hlavní pracovní činnost, což představuje zhruba 500 tisíc osob. Mezi těmi, kdo se podnikání věnují jako hlavní pracovní činnosti, jen menší část (přes 10 tisíc firem, z nichž ovšem značnou část spoluvlastní více podnikatelů) byla zapsána v podnikovém rejstříku a zahájila tak vytváření střední podnikatelské třídy se zaměstnanci. Diferencovanou dynamiku tohoto procesu zachycuje tabulka 4.

Tabulka 4. Dynamika soukromého podnikání v České republice

Kategorie podnikání	Indexy		
	1990	1991	1992
Drobné živnosti (1,04 zaměstnance na podnik 1992)	100	315	804
Počet jejich zaměstnanců	100	369	1843
Registrované podniky (14,03 zaměstnance na podnik 1992)	100	172	457
Počet jejich zaměstnanců	100	500	1667

Prameny: Údaje Bulletinu Českého statistického úřadu, červen 1992, přepočtené autory.

Zdá se, že přes jisté zpomalení v průběhu posledního roku, způsobené odchody lidí, kteří přecenili své podnikatelské možnosti a schopnosti, bude proces vytváření tří nových sociálních skupin (středních podnikatelů se zaměstnanci, drobných podnikatelů bez zaměstnanců nebo s minimálním jejich počtem a zaměstnanců, kteří si přivydělávají vedlejší soukromou činností, zpravidla bez zaměstnanců) ještě několik let pokračovat, poháněn a) potřebami trhu zboží a zejména služeb, b) touhou lidí po zlepšení hmotné situace, popř. zbohatnutí, c) snahou přebytečné pracovní síly, kterou bude uvolňovat hlavně předimenzovaný průmysl, o získání obživy soukromou aktivitou. Z řad těch, jimž byl v restituci vrácen někdejší majetek, a to zvláště domovní a pozemkový, jakož i ze zámožnějších zaměstnaneckých středních vrstev, se patrně vyvine sociální skupina rentiérů. Přibližný odhad budoucí podoby třídně vlastnického a třídně profesionálního složení ekonomicky aktivní části české společnosti uvádíme pro názornost v tabulce 5 (zde ovšem bez budoucí málo početné skupiny ekonomické elity, bez zaměstnanců, kteří budou provozovat drobné podnikatelské aktivity jako vedlejší činnost a bez sociální skupiny rentiérů) a v tabulce 6.

Dosud zmíněné procesy neznamenají ovšem zdaleka vytvoření ucelené klasické třídní struktury. O jejím vzniku se rozhoduje v současné době především v průběhu tzv. velké privatizace. Převládající kuponová forma její realizace, zajišťující téměř bezplatnou minimální účast každému, kdo si to přeje, sice napomohla jejímu politickému prosazení a rozšíření sympatií obyvatelstva s liberalizací ekonomiky vůbec, nemůže však sama o sobě podstatně napomoci vytváření soukromovlastnických třídních seskupení. (Jen menší, již dříve zámožná část majitelů akcií z velké privatizace, má šanci vplynout do vznikající skupiny rentiérů.) Formálně právní přeměna většiny státních podniků v akciové společnosti a stejně formální provedení vlastního privatizačního aktu vytvářejí pouze předpoklady faktického přechodu disponování ekonomickými zdroji do

soukromých či aspoň nestátních rukou. V současnosti probíhá skrytá bitva o to, která z následujících skupin bude úspěšná v získávání rozhodujících pozic v privatizovaných podnicích. Budou to privatizační fondy, které získaly nečekaně v první vlně kupónové privatizace více než 70 % investičních bodů a v druhé vlně kupóny cca 2/3 jejich držitelů, přičemž se zpravidla mohou opřít o své zázemí ve finančním kapitálu; domácí finanční kapitál přímo; současní manažeři podniků; současní nebo bývalí státní byrokraté, popř. politici; exponenti zahraničního kapitálu; nebo nová lobby různého druhu, kombinující nezřídka účast již jmenovaných skupin? Už dnes se zdá jisté, že významné místo bude vyhrazeno finančnímu kapitálu se všemi obecně známými jeho přednostmi i omezeními. Jen malé místo pravděpodobně zbude pro účast nynějších středních podnikatelů, kteří se vynořují z tzv. malé privatizace, restituce, rentiérských aktivit, popř. z procesu zakládání nových soukromých firem. V každém případě lze počítat se silnou a patrně rozhodující účastí státního aparátu a jeho činovníků v konečném utváření podoby nové vysoké ekonomické elity, která tak vznikne. Tichá bitva však teprve probíhá a sociální charakteristiky budoucích vládců českého hospodářství jsou zatím stále ještě mlhavé. Existence výrazných jader, z nichž se tyto elity postupně vyvíjejí, je však už dnes nesporná.

Tabulka 5. Očekávaný vývoj vlastnicko-třídní struktury v České republice 1993-2005 v %

Třídní kategorie	1993	2005
Střední podnikatelé	1,0	2,5
Drobní podnikatelé	9,1	13,5
Družstevníci	6,6	5,0
Zaměstnanci v sektoru		
– soukromém	23,2	55,5
– státním	60,0	23,5

Prameny: Údaje za rok 1993 se opírají o běžnou statistiku a o výsledky Výzkumu sociální stratifikace a mobility ve Východní Evropě 1993, UCLA a SÚ AV ČR. Údaje za rok 2005 jsou výsledkem odhadu, který je především určitou ilustrací představ autorů o budoucím vývoji, bez nároků na přesnost predikce. Podíl zaměstnanců v soukromém sektoru je odhadován podle radikálnější varianty privatizace, jak ji předpokládají ekonomové.

Tabulka 6. Očekávaný vývoj třídně profesionální struktury v České republice 1993-2005 v %

Třídně profesionální skupina	1993	2005
Vyšší odborníci	9,8	12,5
Nižší odborníci	16,0	15,0
Rutinní nemanuální	15,9	15,5
Samostatní se zaměstnanci	2,6	4,0
Samostatní bez zaměstnanců	7,5	12,0
Mistři a předáci	2,2	2,3
Kvalifikovaní manuální	16,0	16,2
Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní manuální	25,5	18,5
Manuální zemědělci	4,5	4,0

Prameny: Viz prameny a vysvětlení k tabulce 6.

Souhrn vypočtených procesů je jakousi soudobou analogií prvotní akumulace kapitálu a znovuvytváření tříd a podtříd kapitalistické společnosti. Celá tato změna probíhá dosti rychle a zatím i hladce. Klíčové změny, tj. vytvoření střední třídy a ekonomické elity, jsou dosud na samém počátku. Není zatím zcela jasno, jak dlouho tento proces bude trvat, s jakými překážkami se v postsocialistickém prostředí setká; jaká část ekonomiky zůstane přece jen v rukou nebo aspoň pod kontrolou státu; jaké budou formy koexistence a kooperace rostoucího soukromého sektoru a zmenšujícího se sektoru státního; jak intenzivně a v jakých formách bude stát v privátním sektoru intervenovat; jaký bude detailní kulturní a sociální profil jednotlivých tříd a dalších sociálních skupin. Mimo diskusi však je základní fakt již probíhající vlastnické, majetkové a příjmové diferenciaci, zejména pak rychlé vyčleňování drobných a středních vlastníků i zárodečných jader ekonomických elit. To vše současně znamená, že v této ekonomické ose se začíná prosazovat jistá sociální polarizace české společnosti. Souběžně s ní dochází i k odpovídající polarizaci ideologické a politické, která však není se sociálně ekonomickou diferenciací spjata mechanicky ani po stránce kvantitativní ani kvalitativně. Ta ovšem není předmětem této studie.

Hlavním problémem zůstávají vzájemné vztahy sociálních tříd. Ať už se horní a střední třídy a skupiny jim podobné budou vyvíjet jakkoli, je zjevné, že podstatnou část společnosti budou tvořit zaměstnanci – v rostoucí míře soukromých, v nikoli zanedbatelném rozsahu i státních firem. Vzhledem k pravděpodobně nevratným krokům probíhající kuponové privatizace nedojde zřejmě k širšímu uplatnění systému zaměstnaneckých akcií, takže základní postavení zaměstnanců – manuálních i nemanuálních – bude v podstatě stejné jako v soukromě nebo státně kapitalistických podnicích kdekoli jinde ve světě. Svě místo si v českých podmínkách patrně uhájí členové té části zemědělských družstev, která relativně prosperuje, a menší skupina družstevníků činných v ostatních odvětvích. Po opadu nereálných iluzí o možnosti rychlého zbohatnutí pro všechny, rozšířených zvláště mezi mladší částí populace, si většina zaměstnanců uvědomí své závislé postavení a bude nucena hájit své zájmy. Klíčovou otázkou v tomto směru je, zda budou mít možnost této obhajoby v civilizovaných a demokratických formách vyjednávání na bázi sociálního partnerství a zda jim dají přednost, nebo zda budou nuceni a také se rozhodnou vstoupit znovu do vztahů stále obnovovaných sociálních konfliktů. Zatím hromadí obě strany budoucích vztahů mezi zaměstnanci a zaměstnavateli určité zkušenosti ze sociálního vyjednávání, v českých zemích ne nejhorší. Současně pak formy, jimiž se uskutečňuje vytváření nových majetných tříd, formují objektivní i subjektivní předpoklady pro chování obou stran v budoucích střetech zájmů. Jde zejména o to, aby se vytváření majetných tříd objektivně nedostalo do přílišného rozporu se zásadami sociální spravedlnosti pochopenými jako rovnost příležitostí a diferenciaci podle výkonu a aby tak ani nebylo vnímáno společností.

Dosavadní vývoj majetných tříd v tomto směru přinesl dvě důležité zkušenosti. První z nich je, že skupina podnikatelů v hlavním povolání je zatím ve svém průměru o poznání vzdělanější a vykonává práce objektivně poněkud složitější a kvalifikovanější než ostatní části ekonomicky aktivní populace. Tato zatím velmi mírná převaha se ještě výrazně zvýší, až bude možno zahrnout mezi samostatné podnikatele i postupně vznikající vyšší, nesporně kvalifikovanou a kompetentní ekonomickou elitu. Na druhé straně zaznamenáváme i nadprůměrnou účast bývalých komunistů v samostatném podnikání a v tvorbě nových ekonomických elit, jež vzbuzuje určité podezření o

možnosti využití důsledků někdejších nezasloužených privilegií, sociálních kontaktů a nahromaděných majeteků ke sporným kariérám. (Majetky nahromaděné různými více či méně legálními a morálními cestami za komunistického systému však vložili do hry i mnozí nekomunisté.) Druhým negativním jevem je nesporný fakt, že i v průběhu posledních čtyř let byly mnohé majetky získány ilegálními anebo nemorálními prostředky. Určitou roli hrají: praní špinavých peněz, ať už získaných v minulém nebo v současném režimu, doma nebo ze zahraničí; měnové a daňové podvody, pašování a jiné formy hospodářské kriminality; ekonomické efekty obecné kriminality; zneužívání mocenských pozic k obohacování; korupce; neoprávněné používání finančních prostředků ze zahraničí nastrčenými osobami; poměrně časté případy využívání mezer v legislativě teprve vytvářeného právního státu a mnohé jiné diskutabilní cesty jak získat kapitál v podkapitalizované ekonomice. Pro sociologa při posuzování těchto jevů není ani tak důležité jejich právní nebo morální odsouzení, nýbrž odpověď na otázku, do jaké míry budou lidé, kteří získávají kapitál zmíněnými prostředky, dodržovat meritokratická kritéria kvalifikace, výkonu a trvalého úspěchu na trhu v podmínkách normálně fungující a zákonem účinně kontrolované ekonomiky budoucnosti.

6.2. Vrstvy

Dosavadní popis počátků vytváření sociálních tříd doplníme údaji o procesu vzniku statusově diferencované, tedy více či méně sociálně rozvrstvené společnosti. Z výzkumů celé řady moderních společností a odpovídajících teoretických zobecnění víme, že třídní a stratifikační charakteristiky se navzájem nevyklučují, nýbrž spíše prolínají a doplňují jako dva aspekty vertikální diferenciací těchto sociálních systémů. Při analýze stratifikace vyjdeme z obvykle uznávaných dílčích dimenzí sociálního postavení ekonomicky aktivního individua, jakými jsou dosažené vzdělání, složitost vykonávané práce v hlavním povolání, postavení v profesionálním řízení, čistý pracovní příjem, materiální aspekt životního stylu domácnosti, v níž jedinec žije, kulturní aspekt jeho životního stylu. (Podrobnější vysvětlení operacionalizace těchto proměnných viz u tabulky 7.)

V tabulce uvádíme nejprve matici pořadových korelací vyjadřující směr a intenzitu vzájemných vztahů uvedených šesti dílčích statusů, jakož i výsledky jejich faktorové analýzy před rotací a po rotaci. Z číselných charakteristik je zjevné, že v České republice na přelomu let 1992, tedy na konci první fáze postkomunistické transformace, byly všechny uvedené statusové dimenze vzájemně pozitivně zkorelovány a svou relativní souhrou (tj. dosaženou mírou statusové konzistence) vytvářely souhrnný sociální status, který vysvětloval 43,6 % variance charakterizované vstupní maticí. V tomto rozsahu (a jedině v tomto rozsahu) je možno mluvit o tom, že nově se utvářející sociální strukturu lze považovat za stratifikovanou ve smyslu souladu meritokratických, mocenských, materiálních a kulturních charakteristik ekonomicky aktivních individuí. Zjištěný stav svědčí také o tom, že kromě jisté míry souladu dílčích statusových diferenciací existuje v soudobé české společnosti i poměrně velký rozsah statusové inkonzistence, jak to odpovídá transformačnímu charakteru období. Jinak řečeno, česká společnost je v této chvíli rozvrstvena jen částečně. Přesto je možné podat věcnou charakteristiku těch dimenzí, v nichž soulad převládá, a těch, v nichž naopak dominuje statusová inkonzistence.

Přesnější věcnou charakteristiku vnitřní konzistence a inkonzistence sociálního statusu podává výsledek faktorové analýzy vztahů dílčích statusových dimenzí po rotaci. První faktor, vyčerpávající 35,8 % variance, symbolizuje ten aspekt sociálního postavení

individua, jenž je založen na souladu vzdělání, odbornosti vykonávaného zaměstnání, kulturnosti trávení volného času a kulturnosti materiálního vybavení domácnosti, v níž dotázaný žije. Nabízí se jeho interpretace jako statusu široce pojaté kulturní hierarchie.

Tabulka 7. Výsledky korelační a faktorové analýzy dílčích dimenzí sociálního statusu v České republice 1993

Vstupní matice Spearmanových koeficientů pořadové korelace*

	VZD	SPR	ŘÍZ	PŘÍ	MŽS
KŽS	0,48	0,41	0,17	0,14	0,24
MŽS	0,33	0,28	0,19	0,32	
PŘÍ	0,30	0,30	0,32		
ŘÍZ	0,32	0,33			
SPR	0,65				

Výsledky faktorové analýzy

Faktor	Před rotací		Po rotaci VARIMAX	
	1	2	1	2
VZD	0,83	-0,20	0,80	0,28
SPR	0,80	-0,13	0,74	0,32
KŽS	0,63	-0,51	0,81	-0,09
MŽS	0,54	-0,06	0,48	0,24
ŘÍZ	0,56	0,53	0,18	0,75
PŘÍ	0,53	0,61	0,12	0,80
% vyčerpané variance	43,6	16,3	35,8	24,1

* VZD = dosažené vzdělání v podrobné klasifikaci; SPR = složitost práce v hlavním povolání podle expertního zatřídění mezinárodní klasifikace povolání 1988 do 9 stupňů; ŘÍZ = počet podřízených; PŘÍ = čistý měsíční příjem z hlavní pracovní činnosti; MŽS = materiální aspekt životního stylu charakterizovaný regresním faktorovým skórem materiální vybavenosti domácnosti; KŽS = kulturní aspekt životního stylu charakterizovaný regresním faktorovým skórem kulturní participace.

Pramen: Výzkum sociální stratifikace a mobility ve Východní Evropě 1993, UCLA a SÚ AV ČR, N = 2720.

Jeho převaha ve sféře vzdělanostní přípravy na povolání, v pracovní i mimopracovní sféře při zachování rozhodující vazby na materiální aspekt životního stylu a jistých vazeb na sféru řízení i materiálních kompenzací svědčí ve prospěch silícího významu meritokratických prvků jakožto jádra utváření nového sociálního rozvrstvení. Tuto hypotézu však musí ještě potvrdit nebo vyvrátit dosud neuskutečněné historické srovnání s obdobně zpracovanými daty z let 1984 a 1991 a samozřejmě později srovnání nových společenských situací, jež se stanou předmětem budoucích analýz. Na druhé straně nemůžeme přehlédnout existenci druhého, rovněž významného faktoru (24,1 % variance), který má těžiště v profesionální řídicí hierarchii a jejích materiálních kompenzacích a neztrácí přitom vazby na managerské aspekty složitosti práce a vzdělání a na nákladnost materiálního vybavení domácnosti. Jde tu tedy o postavení v materiálně ekonomické a řídicí hierarchii. Tento druhý aspekt sociálního postavení se určitě projeví tím, že základními zdroji statusové inkonzistence v současnosti budou odchylky příjmové a managerské hierarchie od hierarchie kulturní. Pokud jde o budoucnost, může

teoreticky vzato nastat i situace převládnutí tohoto typu hierarchie nad hierarchií meritokratické povahy. Oba aspekty sociálního statusu zůstávají vzájemně propojeny a až na další není tedy důvod na základě jejich existence odmítat platnost poznatku o významu všeobecného sociálního statusu, spojujícího v již uvedené míře všechny analyzované dimenze.

7. Možná, pravděpodobná a žádoucí budoucnost

Sociální struktura na počátku kvalitativní transformace někdejší totalitárně antimeritokratické sociální struktury nemá samozřejmě žádné záruky proti možným návratům do minulosti, ať už v důsledku převládnutí autoritářsko-populistických hnutí, lhostejno zda pod rouškou frazeologie extrémně levé či pravé, nebo v důsledku mimořádných okolností, např. mezinárodní povahy. Empirické analýzy objektivního stavu společnosti ani postojů obyvatelstva, zejména pak historické komparace výsledků výzkumů sledujících určité průběžné základní parametry, však prozatím nesevřčí o vyšším stupni pravděpodobnosti sociálně politického regresu v českých zemích. České obyvatelstvo je ke svodům levicového i pravicového radikalismu spíše stále lhostejnější. Přiklání se ve své velké většině k užitečnosti liberálně demokratických přeměn, které se také v podmínkách převládajícího sociálního konsensu postupně prosazují. Přes řadu varovných projevů tendence k asociálnímu chování části společnosti, nehrozí doposud desintegrace či marginalizace společnosti, která by podstatně narušila integrační působení ekonomického a politického systému, jež je tichým předpokladem všech našich dosavadních úvah. Pokud dochází k jisté diferenciaci až polarizaci postojů na pozadí prohlubující se diferenciaci sociální, jde o odlišnost názorů na společném poli uznávání významu liberálně demokratických reforem, prosazování principů tržní ekonomiky a pluralitní demokracie. Předmětem latentního sporu však se stává rozsah, směr a funkčnost prohlubování sociální diferenciaci. Půjde pouze o samoučelnou sociální diferenciaci lidí na vlastníky a nevlastníky, na bohaté a chudé, řídicí a řízené nebo bude takováto diferenciaci odpovídat i diferenciaci na skupiny kvalifikované a méně kvalifikované, výkonné a méně výkonné, lépe a hůře svou činností uspokojující potřeby rozvíjejícího se trhu zboží a služeb? Do jaké míry se budou třídně vlastnické a meritokratické principy sociální diferenciaci v našem případě vzájemně doplňovat či vylučovat? Budou nevyhnutelné zájmové střety vyšších a nižších sociálních vrstev řešeny a společensky regulovány cestou demokratického vyjednávání nebo vyostřováním sociálních konfliktů barbarskými protředky třídního boje?

Jde-li nám o společenské uspořádání účinně překonávající totalitárně antimeritokratickou minulost, včetně její kulturně civilizační stagnace, a vedoucí k ekonomické a kulturní prosperitě, je zřejmé, k jakému typu odpovědi směřují naše úvahy. Přitakání meritokracii, demokracii a snaze o sociální konsensus ovšem neznamená současně ani odmítnutí funkčního přínosu probíhajících třídních přeměn, ani příklon k sociálně politické strategii nějakého určitého politického subjektu. Domníváme se naopak, že zhruba uznáním pozitivního významu právě těchto principů strukturace společnosti by mohlo být vymezeno pole spojující všechny demokratické subjekty usilující o účinný průběh skutečné postkomunistické transformace a umožňující jejich případnou spolupráci i v časech obtížnějších, než zatím jsou ty dosavadní.

PAVEL MACHONIN je vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR. V 60. letech vedl tým, který uskutečnil první reprezentativní šetření sociální stratifikace a mobility ve státě

socialistické společnosti. Výsledky výzkumu byly publikovány v knize Československá společnost [1969]. Po vynucené přestávce se v roce 1990 vrátil k sociologickému výzkumu nejprve na Univerzitě Karlově a v současnosti v Akademii věd. Zabývá se výzkumem současné sociální transformace v České a Slovenské republice. Publikoval práci Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968 a jako součást mezinárodního projektu Východní střední Evropa 2000 dokončil studii Post-Communist Transformation in the Social and Political Sphere in the Czech Republic. Uveřejnil řadu článků v Sociologickém časopise.

MILAN TUČEK je vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR. Vzděláním je matematik, vědeckou aprobací sociolog. Zabývá se metodologií sociologických výzkumů, zvláště komparativních reprezentativních sociologických šetření a problémy sociálně třídni struktury a sociální stratifikace společnosti. V tomto oboru publikoval řadu statí v Sociologickém časopise a zpracoval řadu speciálních studií.

Literatura

- Adamski, W. et al. 1993. *Societal Conflict and Systemic Change. The Case of Poland 1980-1992*. Warsaw: IFiS Publishers.
- Hankiss, E. 1988. „The Second Society: Is There an Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary?“ *Social Research* 55: 13-42.
- Kende, P. 1992. „Les héritages égalitaires et étatiques en Europe centrale et orientale.“ Příspěvek na Konferenci o politické a ekonomické transformaci v zemích střední a východní Evropy v Praze. Praha: CeFRoS.
- Kolósi, T. 1984. „Status and Stratification.“ In *Stratification and Inequalities*, ed. by R. Andorka and T. Kolósi. Budapest: ISS.
- Kolósi, T. 1988. „Stratification and Social Structure in Hungary.“ *Annual Review of Sociology* 14: 405-419.
- Lenski, G. E. 1954. „Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status.“ *American Sociological Review* 19: 405-414.
- Machonin, P. 1992. „Změnil se typ společenského uspořádání v letech 1967-1984?“ *Sociologický časopis* 28: 73-83.
- Machonin, P. 1993. „The Social Structure of Soviet-Type Societies, its Collapse and Legacy.“ *Czech Sociological Review* I: 231-249.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: EPOCHA.
- Matějů, P. 1993. „Determinanty ekonomického úspěchu v první fázi postkomunistické transformace.“ *Sociologický časopis* 29: 341-366.
- Matějů, P., B. Řeháková 1992. „Od nespravedlivé rovnosti ke spravedlivé nerovnosti? Percepce sociálních nerovností a sociální spravedlnosti v současném Československu.“ *Sociologický časopis* 28: 293-318.
- Matějů, P., B. Řeháková 1993. „Revoluce pro koho? Analýza vybraných vzorců intragenerační mobility v období 1989-1992.“ *Sociologický časopis* 29: 309-325.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: SLON. *Přehled ukazatelů sociálního a ekonomického rozvoje ČR 1993/4*.
- Róbert, P. 1990. „Status Inconsistence Theory and Social Mobility Analysis. Hungarian Evidence.“ In *Social Reproduction in Eastern and Western Europe*, ed. by J. L. Peschar. Groningen: OMO.
- Roško, R. et al. 1986. „Zbližovanie robotníkov a inteligencie.“ *Štúdie Pramene* No 6 Bratislava: ÚFS SAV.

- Szelényi, I. 1986. „The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Auto-Critical Reflection on the Intellectuals on the Road to Class Power.“ *Political Sociology* 15: 103-144. Citováno podle [Kolósi 1988].
- Szelényi, I., D. J. Treiman 1991. „Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989. Výzkumný projekt.“ *Sociologický časopis* 28: 276-298.
- Touraine, A. 1991. „Zrod postkomunistických společností.“ *Sociológia* 23: 301-318.
- Tuček, M. 1992. „Komparace výsledků šetření sociální struktury z roku 1967 a 1984.“ *Sociologický časopis* 28: 60-72.
- Večerník, J. 1992a. „Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988-1992.“ *Sociologický časopis* 28: 666-684.
- Večerník, J. 1992b. *Changing Income Distribution and Prospects for the Future*. Prague: IS AS CR.
- Večerník, J. 1993. *Social Policy Facing Transformation and New Social Problems*. Prague: IS AS CR.

Summary

The main internal reason for the collapse of state socialism in Czechoslovakia in the year 1989 consisted in the inability of its totalitarian and anti-meritocratic (egalitarian) social system to stimulate further developments of civilisation and culture in an extensively industrialised country. The major social actors of the subsequent political shifts in the first wave of the „Velvet Revolution“ were highly qualified and competent people discriminated against by the old political regime. They were supported by radical students and democratic intellectuals. In the second wave, a substantial group of quite well established people of high and middle qualification level joined the movement for change in response to the social, political and generational barriers under communism hindering their ambitions of further upwardly mobile careers.

In the course of the following five years, an exchange of political elites has been accomplished in the Czech Republic. In a gradual process, all those representatives of political parties – except the right-wing liberal parties – have either been excluded from the political elites or compelled to join the opposition. The present ruling right-wing coalition represents the interests of the younger and relatively competent part of the population, satisfying their ambitions by stimulating the development of a social order according to the Western model. It is supported by a decisive majority of the population.

An analysis of both the growing social inequality (e. g. in earnings) and the typical mobility paths between 1988 and 1993 based on the data of a representative international comparative survey has shown that people with tertiary and partly also secondary education, the new self-employed, managers, the younger middle-aged, the males, and those former Communists who left their political party in or after November 1989, enjoy relatively higher gains from the transformation process.

Statistical and sociological data demonstrate the rapid emergence of a new class-structure, particularly of a significant group of small-scale-owners and a nucleus of middle-scale entrepreneurs, while the creation processes of the top economic elite are somewhat unclear the present conditions of the prevailing voucher privatisation. A preliminary analysis of the multi-dimensionally measured status positions of the economically active population has shown that some pro-meritocratic stratification changes are actually occurring. At the same time, the factor analysis of partial status indicators revealed a tension between a rather meritocratic differentiation in education, work-complexity and life-style and another aspect of social differentiation, namely in earnings, material standards of life and managerial positions. This finding indicates the main problem facing the country's social future: to what extent the meritocratic stratification on the one hand and the class relationships on the other will develop as either complementary and supportive or conflictual and mutually exclusive.